

УДК 340.142

Недбай В. В., доктор політичних наук, професор кафедри міжнародних відносин та зовнішньої політики Чорноморського державного університету ім. П. Могили

## Історичні передумови та особливості становлення судової системи в Англії

В даній статті розглядаються особливості становлення судової системи в Англії в її історичному аспекті, зокрема, увага зосереджена на періоді ХІІ-ХV століть. Аналізується процес формування та розвиток інституту суду в Англії, його повноваження та ефективність їх застосування, історичні правові джерела того часу. Особлива увага надається вивченню та аналізу суду канцлерства, судовим процедурам, аналізу судової практики того часу..

**Ключові слова:** судова система, інститут суду, судові процедури, судова практика.

В данной статье рассматриваются особенности становления судебной системы в Англии в ее историческом аспекте, в частности, внимание сосредоточено на периоде ХІІ-ХV веков. Анализируется процесс формирования и развитие института суда в Англии, его полномочия и эффективность их применения, исторические правовые источники того времени. Особое внимание уделяется изучению и анализу суда канцлерства, судебным процедурам, анализу судебной практики того времени.

**Ключевые слова:** судебная система, институт суда, судебные процедуры, судебная практика.

This article discusses the features of formation of the judicial system in England in its historical aspect, in particular, focuses on the period ХІІ-ХV centuries. Of interest is the formation and development of the institution of court in the England, its powers and the reality of their application, the historical legal source. It focuses on the study and analysis of the Court's chancellorship, judicial procedures, analysis of judicial practice.

**Key words:** judicial system, institution of court, judicial procedures, judicial practice.

**Актуальність теми** статті обумовлена тими змінами, які відбуваються на сучасному етапі розвитку української держави і реформування судової системи України. Сьогодні йде активний трансформаційний процес і серед багатьох проблем правової науки особливого звучання набуває саме судова реформа. Формування правової держави, становлення стабільності і порядку в соціальних відносинах і зв'язках, чітке наукове обґрунтування визначення соціальних орієнтирів та цінностей вимагають правової упорядкованості, чого неможливо досягти, не маючи налагодженої національної судової системи.

І тут важливим є звернення до зарубіжного досвіду формування і функціонування судової системи в історичній та практичній площині. Такий досвід свідчить як про певні закономірності, так і про національну специфіку. Тому особливого інтересу набуває аналіз організації та діяльності англійської судової системи, яка завжди відізнялася характерною відособленістю в цій сфері від решти європейських країн.

**Аналіз останніх досліджень** свідчить про недостатню кількість наукових розробок окремих історичних аспектів судової системи Англії, які можуть допомогти зрозуміти витоки та характер англійської судової системи, її специфіку.

Серед спроб узагальнити й зафіксувати досвід англійської юриспруденції в певні історичні періоди значний інтерес представляє трактат Г.Брактона «Про закони та звичаї Англії», в якому містяться матеріали судових документів та документів виконавчого виробництва. Як королівський суддя Г. Брактон мав великий досвід

роботи в різних судах і відображав якоюсь мірою інтереси представників вищих судових кіл Англії. До появи його трактату в судах Англії використовувалося тільки неписане право, і тому можна вважати книгу Брактона кодексом, у якому вперше зафіксовані неписані норми англійського права. Це підтверджує й сам автор трактату: «Тоді як майже в усіх країнах користуються законами та писаним правом, тільки в Англії діють неписане право та звичай. Саме в цій країні право виникло з неписаного (звичаю), що одержав загальне схвалення в результаті застосування. Але не буде помилкою називати англійські закони (хоча й неписані) законами, тому що силу закону має те, що по справедливості встановлено та схвалено вищою владою короля, за порадою та за згодою магнатів та за загальним схваленням держави» [16, с.12]. Велика увага в трактаті Брактона приділяється проблемі монархічної влади, її характеру, межах та взаєминам із законом, що пов'язано зі своєрідним положенням короля в англійській судовій системі та окремою роллю його юрисдикції в правовій системі королівства [5].

Окремі проблеми в галузі судової системи неодноразово привертати увагу дослідників. Однак систематично судово-правову систему почали розглядати тільки в кінці XIX - початку XX століття. У цей час виходять монографії та статті, в яких аналізуються проблеми формування судової системи в Англії того часу. Значний внесок у дослідження цих питань зробили англійські й німецькі вчені, такі як У. Гольдсворт. Ф.Ліберманн. Ф.Метланд, Ф.Поллок, В.Стаббс та інші. Серед українських вчених, які займаються такою проблематикою, слід назвати Б.Малишева. В його працях був здійснений аналіз теоретико-правових аспектів функціонування судового прецеденту у правовій системі Англії. В своїх роботах він проаналізував історичні витoki прецедентного права і підходи сучасної англійської юридичної науки до обґрунтування прецедентної форми судової правотворчості. Але ряд суттєвих аспектів залишаються не досліджуваними, потребуючи уваги науковців.

Метою даної статті є дослідження історичних передумов формування судової системи в Англії. Для досягнення мети слід виконати наступні завдання: окреслити історичні умови та історичну ситуацію, в якій відбувався процес становлення суду в Англії; охарактеризувати основні фактори, які сприяли, або заважали цьому процесу; проаналізувати головні аспекти щодо судових процедур того часу.

Основний матеріал дослідження пов'язаний з тим, що в житті англійського суспільства суд завжди займав дуже важливе місце. Ф. Метланд стверджував, що саме судова система зробила Англію великою державою [16, с.12]. XIII століття — один з головних етапів в історії становлення англійської судової системи. Саме тоді було створено загальне право, що діє на всій території країни.

Як і будь-який соціально актуальний інститут, англійський суд адекватно та відносно швидко реагував на зміни в англійському суспільстві. Системна криза 70-80-х років XIV ст., проявами якої стали повстання Уота Тайлера, виникнення лоллардизма, посилення парламентської опозиції правлячій аристократичній верхівці, викликали серед інших нових явищ і перебудову судової системи. Головним у цій перебудові стало розширення судових повноважень канцлерства та виникнення так званих "судів справедливості". Аналогічні суди по підтримці внутрішньої дисципліни існували в казначействі, у діючій армії та на флоті [14].

Ця система судових органів одержала свою назву від розробленого ще римськими юристами (Павло, Ульпіан і ін.) принципу неформального ("по розуму") судочинства,

застосування якого обмежувалося особливими правовими казусами. Одним з постулатів такого судочинства була рівність сторін поза залежністю від їх соціального, етнічного та професійного положення.

Коли мова йде про канцлерський суд справедливості, варто мати на увазі, що в Англії він не був чимсь унікальним. Тут вже наприкінці XIII ст. принципи “розумної справедливості” застосовували в суді при столичному мері і цим відрізнялися від суду шерифів, який працював на базі процедур і принципів загального права. Подібна практика суду лондонського мера була пов’язана із двома обставинами. Перша з них аналогічна тому, що пізніше мало місце в канцлерстві. Друга обставина - це спори вітчизняних і іноземних купців, що вимагали швидкого вирішення та й ще з урахуванням інших, не британських правових традицій (тобто вони перебували за межами загально-правової юрисдикції). Збільшення кількості таких справ в XIV ст. (або трохи раніше) і особливо в XV ст. викликало приплив купецьких петицій саме меру, в обхід казуїстики звичайних правових процедур суду шерифів. Нерідко було потрібно швидке судове рішення - “година в годину й у точно призначений день” [3, с.39].

Крім того, збільшилася кількість позовів (спорів) і, отже, справ для судочинства зі зростанням товарообігу як зовнішнього (що було особливо характерно для Лондона), так і внутрішнього. Збільшення обсягу юридичної роботи спостерігалось не тільки в англійській столиці, але й у центральних, загальнодержавних судових офісах. Лише цим можна пояснити те, що на шлях скорочення судової казуїстики виявилися змушеними встати поряд з канцлерством Суд королівської лави та Суд казначейства.

Процедура “еквіті” в англійських судах, у першу чергу в канцлерському суді, довгий час залишалася “еластичною”, тобто простою та доступною. Презумпція “здорового глузду”, властива англійській нації та розвинена в новий час до основного принципу національної поведінки, багато в чому допомогла англійському суспільству перебороти кризу та з кінця XV сторіччя почати швидкий рух до передових рубежів європейської цивілізації [8].

Класичний для канцлерства “казус” з’явився пізніше, по скарзі вдови копігольдера Пуа на сера (лицаря) і її лорда, тобто власника тієї землі, якою користувалася скаржниця, по імені Оксенбригг (Оксенбридж). Лорд відняв у вдови садибу, п’ять виргат [6] землі та водяний млин як штраф за порушення його мірошницького *баналітету*: вона молола зерно сусідів на своєму млині, чим призвела до збитку млина панського. Місцевий суд загального права ухвалив відняти майно вдови. Канцлерський суд визнав покарання відповідним маноріальним правовим звичаям, але, виходячи із християнського милосердя та з огляду на бідність та старість відповідачки, незначність збитку, нанесеного багатому лицареві, вирішив повернути їй все надбання, з одним обмеженням — не брати на млино чужий хліб. Ці приклади взяті з роботи історика А.Савіна “Англійське село в епоху Тюдоров”. На її сторінках можна знайти й інші типові ситуації звернення до канцлерського суду селян-копігольдерів [12]. Слід зазначити, що “копігольдерська” складова в діяльності канцлерського суду справедливості обговорюється дотепер в англійській історіографії.

Судова практика Англії XIV-XV ст., та аналіз архівних матеріалів показують, що канцлерські службовці втручалися в різні судові розгляди інших судів, особливо майнового характеру. Значний фонд матеріалів про судову діяльність канцлерського суду наприкінці XIV-XV ст. містить Public Record Office (фонди державних архівів Англії). В цьому випадку мова йде не про ініціативу тих, хто звертався до суду, а про

втручання самого канцлерства, для чого застосовувалися спеціальні юридичні інструменти, найважливішим з яких був виклик обвинувачуваного ( підозрюваного) *“sub poena”* (штраф, покарання), під погрозою покарання - штрафу. Однак, перш ніж жорстко пригрозити відповідачеві, канцлерство посилало більше толерантне запрошення на судовий розгляд. Дані, що збереглися в діловодстві палати громад показують, що ці *“залучення”* до канцлерського суду стали практикуватися Ричардом II за допомогою Дж.Уолсема, який займав в канцлерстві важливі пости власника (хранителя) протоколів канцлерства й майстра канцлерства [10].

Палата громад і при Ричардові II, і при інших королях ланкастерської династії захищала судочинство на основі загального права, що на той час одержало більшу самостійність від королівської адміністрації, завдяки парламентським статутам, прийнятим у роки правління Едуарда III. Мова йде про *“шість статутів Едуарда III”*.

Наступний етап активності канцлерства припадає на кризові та посткризові роки. До середини XV ст. слово *“conscience”* у юридичній практиці не використовувалося, а стало інтенсивно застосовуватися з кінця 60-х років, що дало підставу юристам XVI ст., які коментували судові дії своїх попередників, говорити про виникнення в канцлерських судових установах модернізованої форми юриспруденції - *“a conscience-based equity”* (совістю обумовлена справедливість). Новий підхід до справ по формі *“еквіті”* пов'язаний з розширенням кадрового складу канцлерського департаменту в його юридичній частині. Тут з'явилося чимало людей, які володіли знанням римського цивільного права в його пізніх інтерпретаціях, прийнятих правознавцями в континентальних країнах (Італії та Франції), а також юристів, що мали практику в церковних судах Англії.

При Едуарді IV відбувається ускладнення самої процедури канцлерської юрисдикції. Зростала кількість справ як за формою *sub poena*, так і *attachias*; застосовувалися й інші способи залучення до судової відповідальності, що часом суперечили багатовіковій практиці судів загального права. Канцлерський суд справедливості XIV-XV ст. підготував судову реформу Генріха VII Тюдора. Його процесуальні форми та стандарти судових оцінок стали зразком для цих нових судових установ абсолютної монархії.

В 80-і роки XV ст. Генріх VII сформував дві судові палати - Зоряну палату і Суд прохань, що діяв під егідою Зоряної палати, але автономно від неї. Він засідав в окремому приміщенні, найчастіше в Білій палаті. Суд прохань був, по суті, судом для бідних людей. Він вирішував суперечки по цивільних справах, і оцінка предмета суперечки відповідно була невеликою.

Найбільш значимі справи (не тільки матеріально, але й політично) бідного населення, які слухалися в Білій палаті й тим більше в Зоряній палаті, були збережені та вибірково видані. Дані архівні матеріали дозволяють стверджувати, що Зоряна палата була комітетом з надзвичайних справ Таємної ради. Його засідання проводилися у закритому режимі і не завжди в цьому залі. Зі згаданого статуту 1487 р. відомо, що до складу цього комітету входили лорд-канцлер, лорд-скарбник, лорд-хранитель Малої державної печатки. Вони повинні були скликати на засідання єпископів, світських лордів, суддів *“королівської лави”* і *“загального права”*. Ці особи не були рівними в правах щодо перших трьох і були лише їхніми консультантами - ассесорами, тобто вони володіли дорадчим, а не вирішальним голосом. Вся ж судова влада була зосереджена в руках названих трьох або двох вищих державних чиновників.

Звичайно ассесорами були два головних судді, один єпископ і один світський

лорд Ради, природно, із числа осіб, що користуються найбільшою довірою короля. Втім, склад працюючого трибуналу не завжди точно відповідав установленому статутом складу. Наприклад, на слуханні справи абата монастиря в Шрусбері проти міської ради Шрусбері з “великої трійки” трибуналу був присутній лише один канцлер Вільям Уорхем, архієпископ Кентербері, а асессорами були один світський пер, головний барон казначейства, головний суддя Суду загального права, двоє суддів цього ж судового органа, а також головний суддя Суду королівської лави зі своїми двома помічниками. Однак, це звуження складу не відобразалося ні на широті повноважень цього органу, ні на відповідальності й авторитеті його рішень.

Більшість цих справ були підсудні судам загального права, тому що статут 1487 р. не давав Зоряній палаті повноважень на їхнє слухання. На це вказують багато хто з відповідачів, які намагалися перенести позов у звичні органи судів загального права з їхньою рутинною та продажністю (наприклад, абат Кентерберійського монастиря або лицар Кемп). Широта, невизначеність сфери юрисдикції становили найважливішу характерну рису суду Зоряної палати, і в цьому крилася її сила. Трибунал палати вторгався в сферу діяльності інших судових органів, вилучав у них справи для розбору на своїх засіданнях, через своїх асессорів і шляхом прямих вказівок регулював їхні дії. У Зоряну палату надходили скарги зі всіх кінців країни.

Серед статутів парламенту 1495 р. винятковий інтерес представляє акт, що дозволяв біднякам порушувати судову справу за формою для бідних. Законодавці декларували, що відтепер з волі короля бідняки будуть користуватися захистом правосуддя нарівні з багатими людьми. Тому їм дозволялося порушувати справу й вести її без сплати звичайних судових витрат. Канцлер повинен був призначити для цього спеціальних клерків і адвоката. Даний акт поклав початок новому органу англійського абсолютизму, так званій Палаті прохань. Втім, назва “Палата прохань” закріпилася за ним лише з 1529 р. До цього він називався Суд бідних людей .

Палата прохань засідала в Білому залі Вестмінстерського палацу, але лише тоді, коли король перебував у Лондоні. Під час його поїздок по країні вона переміщалася разом з ним. За сферою юрисдикції Палата прохань значно відрізнялася від Зоряної палати. На її засіданнях слухалися лише цивільні позови. За своїм характером вона, подібно Зоряній палаті, була судом справедливості або совісті, як їх розуміли в часи Генріха VII, хоча в процесуальних формах більше, ніж Зоряна палата, додержувалася традиційних форм старих судів загального права [13].

Не змінився характер справ у Палаті прохань і пізніше. Але з’явилися й нові види справ, які не зустрічаються в справах епохи Генріха VII - це позови про кріпаків, справи про права копігольдерів, про гноблення власників, про порушення умов торговельної угоди [11]. Палата прохань, подібно Зоряній Палаті, посилала на місця свої судові комісії для розбору справ. Незабаром не тільки в центрі, але й на місцях в її компетенції виявилася значна частина справ. Палата прохань і Зоряна палата замінили собою старі суди загального права. Зоряна палата, як і її автономний суд бідних, в XVI ст. перетерпіли помітну еволюцію убик все більшого підпорядкування волі королів. Політичний елемент став в цих судах переважаючим, що приводило до судової сваволі, до порушення “справедливості” і інших принципів природно-правової організації соціальної сфери [4].

До початку XVII сторіччя був досягнутий результат, прямо протилежний деклараціям королівської влади кінця XV ст. Замість очікуваної підтримки правосуддя до

Зоряної палати було викликано лише ненависть різних верств англійського суспільства [7]. Тому, в перші ж роки Англійської буржуазної революції Зоряна палата і її “філія” - Палата прохань були ліквідовані. Рішуче взяла гору судова система, заснована на загальному праві, і канцлерський суд справедливості був змушений погоджувати свої правові дії з укоріненим правопорядком [2]. Спроби створити “справедливий” суд на основі природно-правових уявлень для кращого забезпечення прав особистості тривали.

Роблячи висновки можна сказати, що у XII-XIV ст.ст. виникає та розвивається загальне право - єдина для всієї Англії сукупність норм, що являла собою модифіковані місцеві звичаї, закріплені у рішеннях королівських судів (прецедентах), які потім застосовувались при розгляді подібних справ. Виникнення загального права обумовлено діяльністю централізованої судової системи, внаслідок створення якої відправлення правосуддя поступово переходить від місцевих судів до королівських.

Повільна зміна кількості видів приписів та форм позовів, відповідно до яких королівські суди приймали справи до свого розгляду, заважала адаптації загального права до розвитку суспільних відносин. Разом з цим, це забезпечувало його стабільність, оскільки до XIX ст. судді не розглядали попередні судові рішення з схожих питань у якості абсолютно обов'язкових (тим не менш у своїй діяльності вони намагалися не відступати від прецедентів, які вже неодноразово застосовувались їх колегами). Приписи та встановлені форми судового захисту, які протягом століть визначали розвиток та зміст права Англії, призвели до його залежності від процесу, що в подальшому обумовило набуття судами значної автономії від королівської влади та Парламенту. З іншого боку, складність судових процедур створило ґрунт для дуже раннього становлення та стрімкого розвитку прошарку юристів в англійському суспільстві: вже у XIII ст. найзаможніші з них отримали чимало привілеїв і почали являти собою активну та впливову соціальну групу. Тоді ж з'являється тенденція відбирати суддів королівських судів з числа досвідчених адвокатів, які займалися практикою не менше 16 років. Загалом, формування корпусу суддів відбувалося виключно з досвідчених адвокатів, що дозволило суддям зайняти надзвичайно високе положення в суспільстві.

В Англії в різні часи співіснували норми загального права з паралельними системами норм: канонічним правом, торговельним правом, римським правом, правом справедливості, актами Парламенту. Рецепції римського права запобігли такі фактори як формалізованість процедур загального права, що заважала безпосередній імплементації будь-яких конструкцій, породжених іншими правовими системами; протидія з боку адвокатських гільдій та судів загального права; незначна роль університетів (де викладалося римське право) у підготовці юридичних кадрів. Але загальне право не уникнуло побічного впливу римського права спочатку завдяки роботі Брактона (1250р.), а пізніше — діяльності Суду канцлера, торговельних та церковних судів.

То ж, формування судової системи - це складний процес, зі своєю національною специфікою та глобальними впливами. Тому проведення судової реформи потребує детального аналізу як національного так і міжнародного досвіду формування і функціонування судових систем в різні історичні періоди та у різних народів. Такі знання допоможуть уникати багатьох помилок та запозичувати кращий досвід розвитку судових систем.

## ЛІТЕРАТУРА:

1. Альдебер Ж., Бендер Й., Груша И., Гуарраччино Ш., Массон И. История Европы. /Ж.Альдебер, Й.Бендер, И.Груша и др.— Минск : Вышэйшая школа, 1996. — 276с.
2. Аннерс Э. История европейского права: Пер. со швед. / Э.Аннерс.-РАН, Институт Европы. Шведская Королевская АН.- М.: Наука, 1994.- 265с.
3. Ансель М. Методологические проблемы сравнительного права /М.Ансель // Очерки сравнительного права: Сборник / Сост., пер. и вступит. статья В.А. Туманова. - М.: Прогресс, 1981.- 39с.
4. Апарова Т.В. К вопросу о позиции судов общего права в предреволюционный период английской истории (1603-1616 г.г.)/Т.Апарова // Ученые записки ВЮЗИ.- 1970.- Вып. XXI.- Ч. 2.-.79с.
5. Бузова И.И. История Англии. Абсолютная монархия. /И.Бузова — СПб.: Питер Пресс, 1997. — 127с.
6. Виргата - мера площади пахотной земли, употреблявшаяся в Англии XIII-XVII вв. Величина виргаты не была постоянной, однако, согласно исследованиям Е.А. Косминского, можно определить среднюю виргату в 30 акров, т.е. 12 гектар.
7. История Европы. Т. 3. От средневековья к новому времени (конец XV — первая половина XVII века). — М.: Наука, 1993. — 356 с.
8. Канторович Э. Два тела короля: Очерк политической теологии Средневековья /Э.Канторович // История ментальностей. Историческая антропология. Зарубежные исследования в обзорах и рефератах. М., 1996.- 145с.
9. Митрофанов В.П. Крестьяне и государство в Англии второй половины XVI — первой трети XVII веков. /В.Митрофанов — Нижний Новгород: Издательство Нижегородского гос. ун-та им. Н.И.Лобачевского, 2000. — 98с.
10. Мортон А. История Англии. /А.Мортон — М.: Изд-во иностранной литературы, 1950. — 240с.
11. Моціяка П.П. Нова історія країн Європи і Америки: Курс лекцій. /П.Моціяка — Ніжин: Видавництво НДУ ім. М.Гоголя, 2005. — Ч. 1: XVII-XVIII ст. — 94с.
12. Савин А.Н. Английская деревня в эпоху Тюдоров. /А.Савин.- М., 1903., с. 27, 121, 176; о деле Пуа - 229с.
13. Страхов Н.Н. Государство и право феодальной Англии. Конспект лекций для студентов Харьковского юридического института. /Н.Страхов — Х.: 1964.- 25с.
14. Харвей Д., Худ К. Британское государство / Пер. с англ. Л.А. Ветвинского и Т.Л. Ветвинской. / Д.Харвей, К.Худ — М.: Издательство иностранной литературы, 1961. — 93с.
15. Цит. за Минеева Т.Г. Суды справедливости в Англии XIV-XVI веков /Т.Минеева // Новая и новейшая история. — 2005.- № 4.
16. Цитата за: Святовец О. А. Проблемы королевской власти в трактате Генри Брактона «О законах и обычаях Англии» /О.Святовец // Правоведение. -1997. - № 4.